

Sæbymadonnaens herkomst

Af Bent Bang Larsen

1. Indledning

Den velhavende købmand og borgmester Christen Rhuus (1646-1709) og hustru Johanne Samuelsdatter Gesmell (død 1713) havde rundhåndet betænkt Sæby kirke på flere punkter. Heriblandt havde Rhuus i 1697 bekostet og ophængt en Mariafigur på pillen i kirkens kapel, der fortsat er bevaret og idag anbragt på søndre korsarms vestmur (fig. 1).

Mariafiguren fremstår som beskrevet i Johannes Åbenbaring (12,1) ikklædt solen og med månen under sine fødder. Den apokalyptiske kvinde bærer barnet på sin venstre arm og træder på måneseglet, der, udformet som et opadvendt ansigt, må formodes at symbolisere det onde.

Hvorvidt Sæbymadonnaen har stået i solgisel synes at være uvist, da figuren ikke selv giver nogen antydning herom. At det alligevel er overvejende sandsynligt skyldes, at madonnaen fremtræder i solgisel på den ældste afbildning fra 1578, hvorom mere senere. Såfremt udformningen med solgisel er tilfældet, må Sæbymadonnaen oprindelig have været led i en større samlet fremstilling som mariafigur indenfor en forsvunden sengotisk altertavle (1).

Francis Beckett gør Sæbymadonnaen til et tidligt arbejde fra Claus Bergs værksted, udført af en mester, hvis hånd Beckett mente at kunne spore til altertavlen i den nærliggende Torslev kirke samt til andre arbejder i Nordjylland og på Fyn (2). Men kun foldekastet i

Fig. 1. Sæbymadonnaen hænger nu på korsarmens vestmur, hvor den blev flyttet over ved kirkens restaurering i 1906. Foto: Sæby museum 1987.

figurernes dragter henfører disse til Claus Bergs værksted og rimeligvis har Beckett udfra sin samtids kunsthistoriske opfattelse søgt at samle disse i en egen gruppe som svendearbejder. Udover dette synes der ikke at være noget direkte slægtskab figurfremstillingerne imellem. Mere rimeligt har vi i disse en eksponent for de kunsthistoriske strømninger, der har været almindelig fremherskende omkring 1500.

Man tør altså ikke nære altfor stærk lid til Becketts bestemmelse af Sæbymadonnaen til et værksted med tilknytning til Claus Berg. Men uanset mesterhånden må Mariafiguren kunne henføres til en ældre altertavle end den nu stående i kirken.

Årsagen hertil findes i Christen Rhuus' optegnelsesbog, anlagt 1694, om Sæby kirke, skole og hospital. Heri indgår nemlig følgende notits: »Sammesteds (Orgelverch lofted) ehr staaende ehn gl. liden altertauffle, som ... maa hauffe været i brug førend dend, der nu ehr blef funden... (3).

Desværre er den af Rhuus bekendte altertavle gået til ved tidens tand, ihvertfald ophører vort kendskab til tavlen med disse skrevne ord.

2. Stiftelsen af den bevarede Mariatavle

Borgmester Rhuus omtalte den nuværende altertavle som »funden« (4). Thi ifølge sagnet skulle en gammel, blind mand have drømt, at en altertavle indpakket i huder var strandet nord for byen. Tavlen var blevet kastet ud fra et skib i havsnød som gave til byens kirke. Dog, først ved den blinde mands medvirken lykkedes det at finde altertavlen på stranden.

Men troede Rhuus på dette, har disse gamle sagn vel sjældent rod i virkeligheden. I hvert fald blev den bevarede altertavle, der er et smukt udført sengotisk arbejde, skænket til kirken af børglumbispen Niels Styggesen Rosenkrands og dennes koadjutor Stygge

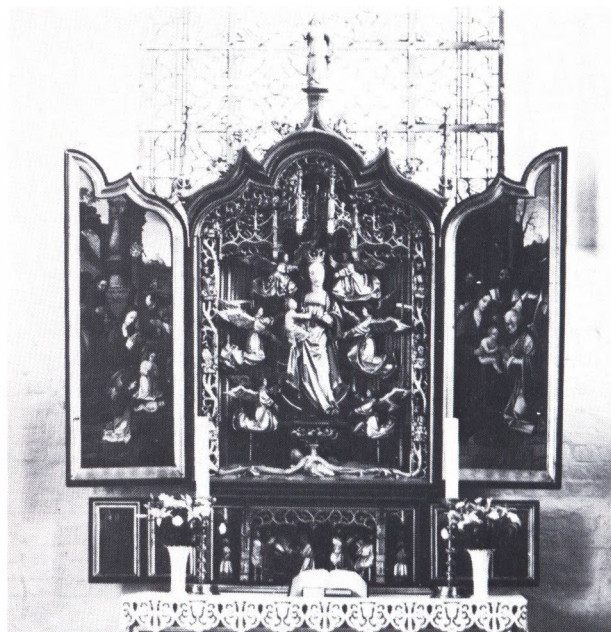

Fig. 2. Kirkens nuværende altertavle. Tavlen fik genskabt sit oprindelige udseende ved kirkens restaurering i 1906. Foto: Sæby museum 1987.

Krumpen i tiden mellem 1519 og 1533 (fig. 2) (5). Altertavlen, der er blevet tilskrevet et værksted i Antwerpen, stammer dog med større sandsynlighed fra Haarlem-området, hvor der tillige var et karmeliterkloster. Forbindelserne til Danmark har været mange, og forklarer sikkert tavlens tilstedeværelse i Sæby gamle klosterkirke (6).

Altertavlens midterfelt rummer en fremstilling af Maria som himmeldronning bærende barnet på sin højre arm og omgivet af svævende engle: Maria selv står på en gren af Jesu stamtræ, der forneden udgår fra den sovende Isai. Grenene snor sig op langs feltets sider bærende konger af Davids slægt, og Maria frem-

stilles også her som den apokalyptiske kvinde i solgisel, omsluttet af en rosen- eller blomsterkrans, – et motiv, der vinder almindelig udbredelse mod 1400-årenes slutning.

Ser vi nærmere på kirkens bygningshistorie, er det oplagt, at den nuværende altertavle ikke kan have været kirkens første.

Karmelitermunkene kom til Sæby fra Landskrona, – det daværende Södra Sæby, da ordenen efter oprettelsen af en egen ordensprovins 1462 fik tilladelse til at opføre 2 nye klostre. Heraf det ene i Sæby. Kirken og grunden skænkedes af bøgglumbispen Jep Friis, der med rette anses for klostrets stifter. Således overtog munkene, efter ærkebisp Tuves accept, engang i 1460'erne den lille sognekirke ved vandet. Det var en kirkebygning på 4 fag og udfra lokale adelsvåbener på skibets sydside dateret til midten af 1400-årene (7).

Kirken har m.a.o. været forholdsvis nyopført ved karmeliternes ankomst, og først op mod 1500 har munkene foretaget de bygningsændringer, der har givet kirken dens nuværende udseende. Man tilføjede således et korparti på tre fag, forhøjede kirken, indsløg hvælv samt tilføjede et vesttårn.

Efter 1519 var man nået til et kapel mod syd, viet Skt. Anna og siden 1600-årene kendt som korskirken (8).

Kapellet dateres efter hvælvenes kalkmalerier med fornævnte Niels Styggesen Rosenkrands og Stygge Krumpens våbener. Og da disse sandsynligvis er kapellets stiftere, må man forestille sig en samlet donation, der indbefattede opstillingen af den bevarede altertavle fra tiden 1519-1533.

Hvorvidt donationen har knyttet sig til sydkapellet alene, kan vi kun gisne om. Men givetvis har der eksisteret en altertavle i hovedkoret fra o. 1500 med den store korombygning. Og eftersom karmelitterne frem-

stod som Maria-tilbedere, må tavlen have haft et hermed korresponderende mariologisk indhold.

Vi savner blot at få vores madonna indplaceret i denne sammenhæng, indenfor et overordnet ikonografisk program. Det kan med rimelighed formodes, at der har været et sådan, da udmalingen af korhvælvene fandt sted i tiden o. 1500.

3. Udmalingen af Mariakoret omkring 1500

Den oprindelige udmaling af hvælvkapperne i Sæby klosterkirkes Mariakor fremdroges i 1905-06 og er udmærket bevaret. Med hvælvudsmykningens motivverden hentet i Maria barndomshistorie, stammer forlægget fra det apokryfe Matthæusevangelium (9). Det teologiske billedprogram i korfagene synes netop umiddelbart at lægge op til anvendelse af en altertavle i koret, hvor himmeldronningen bliver hovedmotivet.

I korets østligste fags vestkappe fremstilles Joachims udvisning af templet, da han efter 20 års ægteskab endnu ikke havde fostret et barn af Israels hus. På samme hvælvs nordkappe ses Annas og Joachims afsked. Østkappen viser Joachims bøn i ørkenen, hvor en engel viser sig for ham med ordene »Vade in portam auream« (fig. 3). Ifølge apokryfen sagde englen, at Anna havde undfanget hans barn og den Hellige Ånd skulle hvile i hende og hendes salighed skulle blive større end andre hellige kvinders (10). Englens tilsynekomst for Joachim associerer til Marias ubesmittede undfangelse, der umiddelbart kan bestemmes som en typologi til Jesu barndomshistorie. Den ubesmittede undfangelse har været et diskussionspunkt og enhver argumentation herfor har givetvis haft karmeliternes bevågenhed (11).

At scenen netop har fået denne væsentlige plads skal ikke alene ses i denne sammenhæng, men også i relation til korets altertavle, der må have rummet en frem-

Fig. 3. Englen viser sig for den bedende Joachim. Foto: Sæby museum 1987.

stilling af den apokalyptiske kvinde. Dette må anses som en naturlig følge af motivvalget i hvælvet over altertavlen, hvor englen som før nævnt forudsiger Marias store hellighed.

På korets nordvæg ses endnu et par parallelbilleder. Østligst ses uddrivelsen af Paradis, – syndefaldet under maleriet af Joachim og Annas afsked. På korets midtfag optræder Joachim og Annas trolovelse over et

billede af Gud, der skænker Eva til Adam. Duen på trolovelsesbilledet bestyrker opfattelsen af den ube-smittede undfangelse.

Karmeliternes opfattelse af Maria, som menneskeheden forbejder, kommer især til udtryk på vestfagets østkappe, hvor en dommedagsfremstilling er malet. Her fremviser Maria det bryst til menneskeheden for-bøn, hvoraf Jesus har diet som tegn på også hans men-skelige herkomst. For eftersom Maria er Guds moder, er hun delagtig i frelserværket: Maria bliver den anden Eva, som gennem lydighed bortvejer Evas syn-defald, – en parallel, som allerede findes hos Ignatus, og hendes forbøn har tydeligt nok gjort sig gældende for de 3 karmelitermunke i Sæby kirke, der her ses skærmet af hendes kappe.

»Fordi hun besad den fuldkomne ydmyghed kunne hun fyldes helt med Guds nåde, for i et tomt kar kan der fyldes mere i end i fuldt kar, og hun opnåede ved sin ydmyghed ikke alene verdens frelse, men gjorde sig også fortjent til at blive himlens dronning« (12).

Citatet synes på alle måder at være tilstede i korets teologiske billedprogram, og kan bestyrke opfattelsen af, at den samtidige korudsmykning og Mariatavle, tilsammen har udgjort en helhed. Sammenfattende må vi konkludere, at karmelitermunkene i Sæby har væg-tet en udtalt mariologisk tematik for udsmykningen af klosterkirkens østkor omkring 1500, og da omfattende en altertavle, der som centralmotiv rummede en frem-stilling af den overjordiske Madonna på måneseglet. For at denne Madonna er identisk med den bevarede, taler følgende forhold.

4. Mariesteds segl og Sæbymadonnaen

Fra pave Pius d. III's bekræftelsesbrev 1474 på klo-strets oprettelse ved vi, at Sæby i klostertiden også kaldtes Mariested. Klosteret har selvsagt været stærkt

tilknyttet byen og ved tildelingen af købstadsprivilegierne i 1524, er det nærmest en given sag, at byvåbenet blev udformet med model efter enten klostrets konvents- eller prior-segl eller efter klosterkirkens mest centrale inventarium, østkorets Mariatavle.

Vi kender blot ikke de førstnævnte, men af det bevarede materiale af karmeliterprovinsens segl, ses det, at Maria med barnet udgør det dominerende motiv (13). Af disse vides det spidsovale priorsegl fra moderklostret i Landskrona at have haft en Mariafremstilling i solgisel anvendt 1461, netop i Sæbyklostrets grundlæggelsesår (14).

Her bør det nok fremhæves, at netop solgiselen iøvrigt synes at være sjældent forekommende i det skandinaviske materiale af karmelitersegl.

På den baggrund kan vi med rimelighed formode, at en motivafsmitning fra Landskronaseglet kan have fundet sted.

Afgørende er dog, at Sæby købstads segl kendt fra 1578 har en overbevisende lighed med Sæbymadonnaen, og dermed sikkert også Sæbyklostrets segl (fig. 4).

Seglet fremstår ikke blot med en Maria-solgisel, men Maria er her – modsat Maria fremstillingen på den nuværende altertavle – ligeledes fremstillet trædende på måneseglet og med barnet på venstre arm. Den flere gange omtalte borgmester Christen Rhuus ses at have »bekostet« Sæbymadonnaen i 1697. Dette har ofte været udlagt, som borgmesteren købte Mariafiguren til kirken. Men mere sandsynligt er det, at han betalte restaureringen, som han ligeledes afholdt udgifterne ved den nuværende altertavles istandsættelse (15).

Vi har vel også rimelig grund til at mene, at Rhuus hentede sin Madonna fra »ehn liden gl. altertauffle, som maa ... hauffe været i brug førend dend, der nu ehr, blev funden«.

Fig. 4. Tegning af byens våben, kendt fra byens segl 1578. Seglstampen er udlånt til Sæby Museum fra Nationalmuseet. Efter P. Grandjean: *Danske Købstæders sleg.*

I hvert fald må en Mariatavle være blevet anskaffet til Sæby karmeliterkloster senest ved korudvidelsen omkring 1500 og have været holdt i hævd endnu ved tildelingen af byens privilegier i 1524. Mere ved vi ikke – kun Sæbymadonnaen er os bevaret.

Noter

1. Mariafiguren er 85 cm høj, antageligvis skåret i eg og stafferet på kridtgrund. Med sin plane bagside, har Mariafiguren ikke stået frit.
2. Francis Beckett, *Danmarks Kunst*, bd. 2 Gotiken, København 1926, p. 224. Det drejer sig om figurer fra Skt. Katharina kirke i Hjørring, Thisted kirke, Voer kirke samt Brenderup og Ryslinge kirker på Fyn.

3. Originalmanuskriptet befinder sig på kirkekontoret ved Sæby kirke (Dronninglund hrd. Hjørring amt), men findes gengivet i A. Jakobsen, Vendsyssel Land og Folk, Sæby 1911. Citatet herfra p. 11.
4. Op.cit., p. 16.
5. Altertavlen er forsynet med Niels Styggesen Rosenkrands og Stygge Krumpens våbener. Sidstnævnte blev koadjutor i 1519, mens Niels Styggesen Rosenkrands døde 1533. Donationen må være sket indenfor dette tidsrum.
Francis Beckett: Altertavler i Danmark fra den ældre middelalder, København 1895, p. 172.
6. Op.cit. Efter venlig oplysning fra pater Sixtus, karmeliterklostret i Voxmeer, Holland, kan den nuværende altertavle muligvis tilskrives Jacob Corneliszoon van Oostsaenen (1468-1533).
7. Indberetning fra Thiset, i Antikvarisk topografisk arkiv, Nationalmuseets 2. afd., København.
8. Vedrørende klostrets bygningshistorie synes der at være bred enighed. Bl.a. Vilh. Lorenzen: De danske klostres bygningshistorie, bd. 5, Karmeliterne, København 1924 samt M. Bencard, Carmelite art and architecture in Denmark, Carmelus, vol. 4, Roma 1957. Vedrørende kapellet omtaler C. Rhuus konsekvent dette som korskirken; se iøvrigt note 3.
9. Knud Banning; Jacobs forevangelium og Det uægte Matthæusevangelium, København 1980.
10. Op.cit., p. 32.
11. Emnet behandlet af Anna Nilsén i Konsthistorisk tidskrift 1987, Stockholm, i artiklen: Marie obefläckade avelse i kult og konst.
12. Anne Riising, Danmarks middelalderlige Prædiken, København 1969, p. 275.
13. Medeltida Karmelittersigill: Bergslag och bondebygd, Örebro läns hembygdsförbunds årsbok 1962. H. Pedersen, Danske gejstlige sigiller fra Middelalderen, København 1886.
14. Gengivet i Medeltida Karmelittersigill, op.cit., p. 33.
15. Se note 3, samt indberetning til Antikvarisk topografisk arkiv, Nationalmuseets 2. afd. vedrørende den nuværende altertavle i Sæby kirke.